

ДЕКОНСТРУКЦІЯ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті розглядається проблема кризи ідентичності в умовах глобальних соціокультурних трансформацій. Вбачається проведення дослідження ідентичності з позицій дискурс-аналізу. Затверджується "зняття" реїфікуючого відношення до ідентичності. Робиться висновок про деконструкцію ідентифікуючої уяви особистості як історично нової умови самовизначення соціального суб'єкта.

Глобальні соціокультурні трансформації по-новому проблематизують процеси самовизначення соціальних суб'єктів. Визнання феномена транзитивних, перехідних суспільств змушує теоретиків до експлікації "закона транзитивності" – "від чого до чого", наприклад, від феодалізму до капіталізму, від варварства до цивілізації. Але є більша різниця в тому, як цивілізована людина сама себе адаптує, самовизначає, і в тім, як варвари можуть бути пристосовані до всього. Вирішення протиріччя між теорією й практикою "транзитивності" виражено ідеологічною боротьбою за свідомість або боротьбою за ідентичність. Теоретичне осмислення цієї колізії продовжує бути актуальним.

Критичний аналіз кризи ідентичності в контексті суперечливих тенденцій глобалізації представлений працями В. Хёсле, С. Хантінгтона, П. Кеннеді, І. Валлерстайна, У. Бека, Ж. Бодріара, П. Хіманена, Р. Робертсона, З. Баумана, М. Кастельса, Н. Еліаса, В. Л. Іноземцева, А. С. Панаріна, Н. В. Паніної, Є. І. Головахи. Незважаючи на обґрунтованість теоретичного пророблення проблем ідентичності, залишається невирішеним питання про зв'язок форми нашої соціальності, як і форми суспільства, в якому ми живемо, з особливостями постановки й вирішення завдання самоідентифікації, самовизначення соціального суб'єкта.

Метою статті є намір намітити низку можливих напрямків дослідження проблеми кризи ідентичності в сучасну епоху.

Під ідентичністю розуміють процес, через який соціальний актор пізнає себе й конструює змісти, головним чином на основі даної культурної властивості або сукупності властивостей, крім більш широкої співвіднесеності з іншими соціальними структурами. Затвердження ідентичності не обов'язково означає нездатність співвідноситися з іншими ідентичностями (наприклад, жінки ще співвідносяться з чоловіками) або охопити все суспільство під егідою своєї ідентичності (наприклад, релігійний фундаменталізм прагне повернути всіх і кожного). Але соціальні відносини визначаються *vis-a-vis* іншими, на основі тих культурних властивостей, які конкретизують ідентичність [1: 43-44].

Стає ясною складність формування глобальної, космополітичної, мультикультурної ідентичності не *de jure*, а *de facto*. Російські вчені Є. Н. Данілова й В. О. Ядов, досліджуючи тему кризи ідентичності, стверджують [2], що певна стабільність ідентифікацій спостерігається лише в одній "ланці" – у колі близьких людей, інші сектори ідентифікаційної матриці постійно змінюються. Найближче оточення – родина, друзі, колеги – утворює стійкий базовий комплекс соціального самовизначення. Ідентифікації з більшими спільностями нестабільні, тим більше незначні політичні ідентичності. Головними ресурсами виживання залишаються персональні мережі взаємодії, оскільки тільки знайомі й близькі викликають довіру й почуття захищеності перед обличчям невизначеності від анонімних "суб'єктів" і зростаючих неконтрольованих погроз сучасного світу. Данілова й Ядов вважають, що Ф. Теніс був провидцем, уважаючи *общинність* джерелом соціальної стабільності. У роки радикальних змін люди особливо відчують потребу в общинних взаємовідносинах.

Але це не вся правда. За технологічними революціями впливають революції соціальні. Тому й можливий перехід від общинної власності, через приватну, до суспільної власності. Сучасна інформаційно-технологічна революція створює нові умови для комунікації. Технологія глобальної інформаційної мережі формує реальний віртуальний простір комунікації [1: 351]. Це сприяє становленню історично нової форми спільності – людства. Дана форма спільності різночл. відрізняється від традиційних – роду, племені, народності, нації. Ці спільності розумілися як близькість і соціальна єдність, цілісність, організовані за допомогою локально-просторових комунікацій, наприклад, троп і доріг. Сучасне застосування інформаційно-комунікаційних технологій у повсякденному житті змінює поняття спільності. Комунікація людства принципово здійснюється за допомогою електронних потоків Мережі в on-line режимі. Такий, віртуальний кібер-простір людства дає більше мобільності індивідові, ніж локальний, фізико-географічний простір традиційних спільностей. Актори знаходять анонімність – основні параметри ідентичності, наприклад, стать, раса, національність, – у віртуальному просторі легко ре-інтерпретуються. Індивід стає гіпермобільним відносно ідентичності – сам конструює свою, мережну ідентичність. Усунення реальної віртуальністю просторової дистанції дає привід говорити про глобалізацію "без меж" [3; 4].

Про духовну емансипацію особистості, що виростає з історичної необхідності змін способів виробництва, писав К. Маркс: "Кожний індивід має суспільну міць у формі речі. Відніміть цю суспільну міць у речі – і вам доведеться дати її одним особам як владу над іншими особами. Відносини особистої залежності (спочатку зовсім первісні) – такі ті перші форми суспільства, при яких продуктивність людей розвивається лише в незначному обсязі й в ізольованих пунктах. Особиста незалежність, заснована на *речовій* залежності, – така друга велика форма, при якій вперше створюється система загального суспільного обміну речовин, універсальних відносин, всебічних потреб і універсальних потенцій. Вільна індивідуальність, заснована на універсальному розвитку індивідів і на перетворенні їх колективної, суспільної продуктивності в їхнє суспільне надбання, – така третя сходинка. Друга сходинка створює умови для третьої" [5: 100-101]. У третій сходинці ми бачимо тенденцію не усупільнення власності, а усупільнення праці. А це останнє й приводить до духовної емансипації, в тому числі до "зняття" реіфікуючого відношення до ідентичності.

Ретельний аналіз праць сучасних авторів із проблем ідентичності (наприклад, [6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14]) дозволяє зробити низку узагальнень (очевидно, що має продовження) у вигляді, як здається, корисних тез для методології дослідження ідентичності:

1. Дискурс ідентичності стає актуальним в епоху глобалізації, коли жодна з ідентичностей не є пануючою. Тут діє закон – найбільш загальні абстракції виникають тільки в умовах найбільш багатого розвитку, де те саме є загальним для багатьох або для всіх. Тепер ідентичність перестає бути мислимою тільки в особливій формі. Більше того, із глобальною мобільністю для багатьох ідентичність стає випадковою і тому байдужою.

2. Ідентичність є концептом семантичного простору, що тоталізує свої елементи. Тому ідентичність можна визначати як *метафізичний хронотоп*, що виконує функцію метамови, пов'язуючий елементи самосвідомості, що ідейно осмислює весь текст, світ-як-текст (тут: хронотоп – категоріальна форма вираження змістів у різних системах знання).

3. Ідентичність соціального суб'єкта коректно обґрунтовується в рамках дискурс-аналіза (синтез лінгвістики, марксизму й психоаналізу). Це можливо на шляху розуміння того, що суспільно-історична практика не може повністю охопити універсум. Цю неповноцінність ліквідують дискурси (тут: дискурс – діяльність, що має надлишковий механізм самоопису, наприклад, мова). Суб'єкт історичного розвитку розуміється як нескінченно незавершена структура, що постійно прагне до тотожності й цілісності. Суб'єкт – не автономний, а визначається дискурсами. Крім того, суб'єкт фрагментований, як би поділений на частини (статуси й ролі). Суб'єкт починає усвідомлювати себе як особистість, ідентифікуючи себе з ким-небудь поза собою, тобто із представленими в дискурсі образами. Відповідність образу не повна, тому суб'єкт стає "розщепленим" в основі. Незважаючи на те, що суб'єкт позиціонований у дискурсах, почуття строгої, остаточної ідентичності в нього не з'являється. Ідентичність уявляється суб'єктом.

Колективна ідентичність або соціальна група розглядається згідно з тим же самим положенням. Немає об'єктивно існуючих груп як непереборних *субстанцій*, оскільки не існує *таких* об'єктивних умов, що жорстко визначають поділ соціального простору на групи. Індивіди й групи завжди мають декілька ідентичностей, що й визначає їхню приналежність до різних соціокультурних суб'єктів.

4. Ідентичність створюється цінностями. Соціальний антагонізм виникає, коли різні ідентичності (цінності) взаємно виключають одна одну. У результаті цієї боротьби встановлюється панування гегемонних дискурсів (читай: ідентичностей). Ціннісний вимір ідентичності показує "нарративний підхід", відповідно до якого "ідентичність" є "єдальною й організуючою метафорою". Дійсно, метафора виконує семантичну й імперативну функції. Метафора дозволяє досягти меж нашого концептуального поля, пов'язуючи в цілісність здавалося б розрізнені фрагменти світу. Важливо, що *метафора є конституванням ідентичності (індивідуальності)*, ствердженням, за допомогою якого комплекс *ідеологічних якостей* стає індивідом, тобто проголошує себе *дійсністю*.

5. Ідентичність виступає категорією естетичного. Тут ідентичність визначається *мімесисом* як безпосередньою ідентифікацією зі "своїм" співтовариством, як "радістю впізнавання". Мімесис є елементарним видом соціального зв'язку. Мімесис – це таке "наслідування", що передує й навіть суперечить "реалістичній" репрезентації.

6. Криза соціальної ідентичності визначається як невідповідність критеріїв самоідентифікації новому порядку речей, як розпад уявлень про те, чим є особистості й народи, ще недавно були так легко ідентифіковані в певній традиції. Синонімом кризи ідентичності вважається маргінальність як неможливість однозначної самоідентифікації соціального суб'єкта. Необхідно використати поняття маргінальності у проясненні проблеми кризи ідентичності в умовах соціальних трансформацій. Тема кризи ідентичності претендує бути наскрізною для маргінальної свідомості, коли колишня ідентичність втрачена, а нова ще не склалася ("жах проміжку").

7. Тоталізуючий дискурс ідентичності створює передумову гегемонії й виникнення тоталітаризму, якщо під останнім розуміти порушення права на нетотожність, розмаїтість.

8. Боротьба з імпліцитним тоталітаризмом ідентичності приводить до ідеології культурного плюралізму або мультикультуралізму. Дискурс мультикультуралізму виступає проти тотальності

Загального (у сенсі Гегеля й Маркса), оскільки ця тенденція європейської раціональності, як вважають, знайшла втілення в тоталітарних режимах ХХ століття.

9. Войовнича ідеологія мультикультуралізму, підтримана постмодерністською методологією культурної *гетерогенності* створює в соціальній практиці культ "інакості" і "розходження". Відбувається добровільне прийняття "стигматизованої ідентичності", а саме, індивіди, що раніше виступали проти стигми культурних меншин, тепер культивують свою особливість. Для теорії такого мультикультуралізму це обертається примусовим культивуванням нових *гомогенностей*, а для соціальної практики протест проти тоталізуючого Загального вплив у різноманітті дрібних деспотій. Закон мислення – тотальність – зробив своє коло.

10. Мультикультуралізм як культурний плюралізм з політики загравання з меншинами й ідеології всіх тих, хто випробовує жах від зникнення, закономірно виростає до права індивідів на вибір власної ідентичності, що закріплюється правовою нормою *свободи совісті*, отже, відповідальності за особистий світоглядний вибір.

11. Мультикультурність стимулює розвиток, проблематизуючи ідентичність особистості. Для такої особистості криза ідентичності виступає нормою. Така особистість схильна не боротися з кризами ідентичності, а культивувати їх. І саме така особистість здатна до інноваційного відтворення, тобто до зміни наявної логіки дій у рамках "закону відповідності" – виробничі відносини повинні відповідати продуктивним силам суспільства.

12. Дискурс ідентичності гранично політично лабільний. Зі зміною політики символічного простору інтерпретатори – політики й політологи – вибирають найбільш прийнятні форми ідентичності, тобто тотальності для своїх проєктів. Наслідком сучасного дискурсу тотальності вважаємо тенденцію фабрикації нових національних ідентичностей на пострадянському просторі. Апологети "нових націй" демонструють історичистське мислення, що перетворює мінливі *відносини* в незмінні сутності. За фабрикацією нових ідентичностей у політичній практиці стоїть їх гіпостазування в політичній теорії. Тут дослідники ідентичності виявилися і творцями, і заручниками дискурсу ідентичності.

13. Для емансипації особистості від реіфікуючої дії дискурсу ідентичності представляється необхідним широке культивування "критичної теорії", конгеніальної фундаментальним установкам франкфуртців і такою, що слугує підставою для розвитку різних форм філософськи навантаженого соціального критицизму, де вичерпання ідей групи й суспільства як "квазісуб'єктів" фіксує новий етап секуляризації.

14. Рух усупільнення цінностей світової культури створює нові умови свободи індивідів відносно суспільних структур. Люди стають здатними рефлексивно творити не тільки себе, але й суспільство. Соціальне не зникає, але стає підданим впливу *свободної* рефлексивності, якщо під свободою мати на увазі "усвідомлену внутрішню необхідність" і дії відповідно до неї. Для вільної особистості можливий вибір соціального контексту, а саме, які соціальні відносини культивувати, а які ні.

15. Ідентичність не є результатом креативної дії. Вона є результатом історії (пошуків автентичності та її легітимностей), тобто результатом самозбереження, захисту "себе" (як "теперішнього", "щирого", "справжнього") і, отже, нападу на "іншого" (як "неістинного"). Таке, традиційне застосування методу історії у справі проєктування нових ідентичностей може бути гуманістично виправдано лише з боку обґрунтування *родової ідентичності* (species identity) в дусі Маркса.

16. Глобальна культура все менше має потребу в істориках як в експертах з минулого. Необхідні коректні заміни історій колишніх спільностей (родів, племен, народностей, націй), вільні від мерзенних недоліків минулого, які розповідалися б по усьому світі однаково. Змінилася сама *основа самоідентифікації* сучасного суспільства; питання "звідки ми походимо?" відходить на задній план. У нинішньому суспільстві "ми" вже не визначається *спільністю нашого минулого*. "Ми" визначається *спільністю досвіду споживання*.

17. У суспільстві споживання загальним (тотальним) є те, що всі ми споживаємо. Однак тотальності тотальностям становлять різницю. Виділення локально-обмежених ("мікро") груп здійснюється як тоталізація людських контактів у певній, *наявній* ситуації. Остання теза містить схований ідеалізм – фетишизм ідентичності (тоталізації), а саме, рух *діалектичної тоталізації* в дослідженні підмінюється *наявними тотальностями*, їх гіпостазуванням. Таке реіфікуюче мислення також перетворює мінливі *відносини* в незмінні сутності.

18. Замість розмови про ідентичності, успадковані або знайдені, більш доречним і відповідним до реальностей глобалізуючого світу виглядало б дослідження самоідентифікації, завжди незавершеної, відкритої у майбутнє діяльності, в яку всі ми, за необхідністю або свідомо, залучені.

19. Для перспектив руху самоідентифікації, самовизначення важливо розуміти, що в остаточному підсумку ідентичність є ансамблем ідентифікацій, їхнім включенням в єдине унікальне тотожне собі ціле. Паттерн ідентичності як *"даність"* уявляється соціальним суб'єктом. Принципова неповнота, незавершеність ідентичності й індивідуальна відповідальність за усунення цієї незавершеності як *"завдання"* зрештою виражається багатством або вбогістю ідентифікуючої уяви особистості.

Хочеться закінчити наші міркування словами українських дослідників вивчення проблем соціальної адаптації й трансформації суспільства Н. В. Паніної і Є. І. Головахи: "Можна погодитися з тим, що якщо в недавньому минулому зміна ідентичності припускала маргіналізацію, то в сьогодишньому світі ризику виявитися маргіналами більше піддані ті, хто зберігає ідентичність всупереч зміні об'єктивної соціальної ситуації та не здатні прийняти нові соціальні реалії" [15: 103].

Висновок. Ідентичність є символічним засобом об'єднання з одними й дистанціювання з іншими. В умовах глобальної мобільності, коли для багатьох ідентичність стає випадковою й тому байдужою, створюються умови для симуляції ідентичності залежно від соціокультурного контексту. Ця деконструкція ідентичності складається в руйнуванні впевненості в тім, що ідентичність має єдине й фіксоване значення. Така емансипація є історично *новою* умовою самовизначення соціального суб'єкта.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура: Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана, – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
2. Данилова Е. Н., Ядов В. А. Нестабильная социальная идентичность как норма современных обществ // Социологические исследования. – 2004. – № 10(246). – С. 27-30.
3. Мальковская И. А. Профиль информационно-коммуникативного общества // СОЦИС. – 2007. – № 2. – С. 76-85.
4. Корытникова Н. В. Интернет как средство производства сетевых коммуникаций в условиях виртуализации общества // СОЦИС. – 2007. – № 2. – С. 85-93.
5. Маркс К. Экономические рукописи 1857-1859 годов: Критика политической экономии // Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. Издание второе. Том 46. – Ч. 1. – М.: Политиздат, 1968. – 559 с.
6. Хёсле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности // Вопросы философии. – 1994. – № 10. – С. 112-123.
7. Малахов В. С. Неудобства с идентичностью // Вопросы философии. – 1998. – № 2. – С. 43-53.
8. Федотова Н. Н. Кризис идентичности в условиях глобализации // Человек. – 2003. – № 6. – С. 50-58.
9. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст. – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
10. Бойцов М. А. Выживет ли Клио при глобализации? // Общественные науки и современность. – 2006. – № 1. – С. 91-108.
11. Бодрияр Жан. Симулякри і симуляція / Пер. з фр. В. Ховхун. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2004. – 230 с.
12. Филлипс Л. Дж., Йоргенсен М. В. Дискурс-анализ. Теория и метод / Пер. с англ. – Харьков: Изд-во Гуманитарный Центр, 2004, – 336 с.
13. Элиас Н. Общество индивидов / Пер. с нем. – М.: Праксис, 2001. – 336 с.
14. Керимов Т. Х. Неразрешимости / Т. Х. Керимов. – М.: Академический Проект; Трикста, 2007. – 218 с.
15. Панина Н. В., Головаха Е. И. Национальная толерантность и идентичность в Украине: опыт применения шкалы социальной дистанции в мониторинговом социологическом исследовании // Социологический журнал. – 2006. – № 3/4. – С. 102-126.

Матеріал надійшов до редакції 09.08. 2009 р.

Черниенко В. О. Деконструкція ідентичності.

В статтє рассматривается проблема кризиса идентичности в условиях глобальных социокультурных трансформаций. Полагается проведение исследования идентичности с позиций дискурс-анализа. Утверждается "снятие" реифицирующего отношения к идентичности. Делается вывод о деконструкции идентифицирующего воображения личности как исторически нового условия самоопределения социального субъекта.

Chernienko V. A. Deconstruction of Identity.

The problem of identity crisis in conditions of global social-cultural transformation is examined in the article. Research taking of identity from positions of discourse-analysis is supposed. "Removal" of reification relation to identity is maintained. The conclusion about the deconstruction of identification imagination of person as historically new condition of social subject self-identification is made.